

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

SŁOWIANIE WSCHODNI W DORZECZU WIEPRZA I BUGU:
HISTORIA – KULTURA – RELIGIA / RED. J. LIBERA. –
Łęczna, 2008. – 107 s.

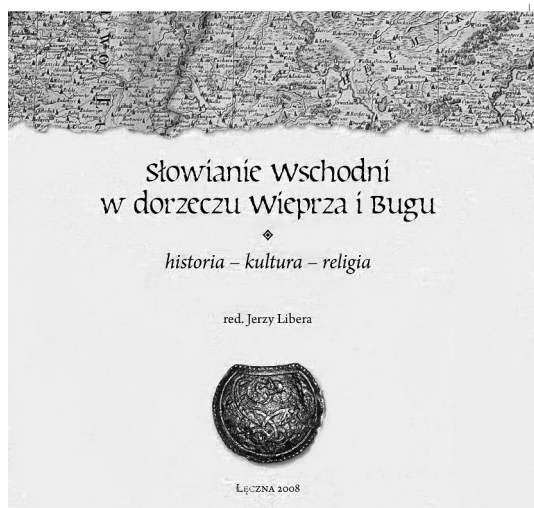

Рис. 1 Титульна сторінка публікації “Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia – kultura – religia”.

Fig. 1. The title page of publication “Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia – kultura – religia”.

В сучасних умовах добросусідських відносин України з Польщею великої ваги набирає не лише економічна співпраця, але й вирішення вузлових та суперечливих проблем в нашій спільній історії. Одним з перспективних напрямів у цьому руслі є незаангажовані дослідження (історичні, археологічні, етнологічні, мовознавчі та ін.), які мають на меті висвітлення політичної та етнокультурної ситуації на русько-польському пограниччі в середньовіччі. Останнім часом появилися нові праці такого напрямку [Początki sąsiedztwa..., 1996; Pogranicze polsko-ruskie..., 2009], серед яких виокремимо збірник “Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia – kultura – religia” (вийшов друком і україномовний варіант), який власне і став об’єктом нашої рецензії. Ця праця є наслідком реалізації спільного проекту між Ленчинським повітом (Польща) та Жовківським районом (Україна), який здійснювався у рамках фінансованої

Європейським Союзом Програми сусідства Польща–Білорусь–Україна INTERREG III A / Tacis CBC 2004–2006.

До цієї книги увійшли статті, основні положення яких було виголошено на науковій конференції у Ленчині (травень 2008 р.). Зауважимо, що публікація є продуктом досліджень головно фахових археологів, істориків та етнологів з люблінського та холмського наукових осередків. До книги додається компакт-диск, який містить текст статей польською мовою та ілюстративний матеріал (рисунок та презентації в режимі Microsoft Office PowerPoint з виступів авторів). Наклад цієї публікації досить невеликий (300 примірників), що традиційно є для багатьох вузькоспеціалізованих видань як в Польщі, так і в Україні.

Рецензований збірник складається з передмови, вступу та 10 статей. Щодо хронологічного діапазону проблем, порушених авторами, то він коливається від доби раннього середньовіччя аж до XX ст. Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу положень, викладених у цих статтях, висловимо декілька критичних зауваг до наукового та технічного оформлення цієї книги. По-перше, це відсутність у друкованому варіанті збірника ілюстративного та графічного матеріалу, наявність якого в археологічних публікаціях є необхідністю. Безумовно, можна покликатися на матеріали на згаданому компакт-диску, що, однак, створює певні незручності при читанні та опрацюванні книги. По-друге, це не завжди належна якість перекладу тексту в україномовному варіанті збірника: чого лише вартє “Предисловіє” замість “Передмови”. Зауважимо, що схожі мовні та стилістичні огріхи трапляються практично у кожній статті. По-третє, викликає певні перестороги сама назва збірника “Słowianie Wschodni...”. Так, у деяких статтях рецензованої праці, які стосуються етнокультурної ситуації

у ранньому середньовіччі, акцентується увага на проживанні у межиріччі Вепру і Західного Бугу лендзян (на думку дослідників, прапольського, а отже і західнослов'янського племені [Parczewski, 1991 etc.]). Про суперечливість цього твердження ми ще вкажемо пізніше, але все ж таки зміст положень, викладених у статтях, мав би тісно корелюватися з назвою збірника. По-четверте, радше не заувага, а наше побажання редколегії: до вирішення проблем, задекларованих у книзі, могла б долучитися і низка українських науковців. Підкреслимо, що перелічені недоліки, вочевидь, не мають лежати тягарем на совісті авторів, котрі на високому науковому рівні проаналізували ті чи інші проблемні питання стику східного та західного Слов'янства.

Розпочинає рецензовану книгу передмова старости м. Ленчна Адама Нівінського, у якій він слушно вказує на важливість партнерських відносин між Україною та Польщею з огляду на потребу побудови нашими націями спільного майбутнього. Продовжує вступ Єжи Лібера – науковий редактор збірника. В україномовному варіанті збірника бачимо наступне твердження Є. Лібери: “...басейн Середнього Дністра і Бугу (у польському варіанті: басейн Середнього Вепру і Бугу – В. Л.), де на початку раннього середньовіччя кристалізувалася територія держави перших П'ястів...(? – В. Л.)” [с. 7]. Зрозуміло, що така гіпотеза абсолютно неаргументована та не відповідає історичній дійсності й, вочевидь, є серйозним перекладацьким огріхом. У статті Яна Гурби “Спроба визначення межі поміж східною та західною Слов'янщиною у світлі археологічних джерел (скорочений виклад)”, автор слушно підкреслює важливість у з'ясуванні проблем генези слов'ян та їх поділу на основі інтердисциплінарних досліджень. Він вказує, що в цьому руслі повинні “*співпрацювати мовознавці, етнографи, археологи, антропологи і представники деяких природничих наук...*” Цікавими є спостереження Я. Гурби, що терен Верхнього Побужжя, починаючи з бронзового віку, слугував межею для різних археологічних культур, які з певними заувагами можна вважати за праслов'янські. Починаючи з X–XI ст. тут формується нова межа: між західнослов'янською прапольською культурою та східнослов'янською культурою Київської Русі. Цей поділ, на думку автора, був зумовлений здебільшого політичними трансформаціями, а не лише етнічними процесами. Але, на жаль, невеликий за обсягом [с. 9–12], текст статті не міг в повній мірі відобразити погляди дослідника на згадані ним проблеми.

Немовби відповіддю на заклик Я. Гурби про використання в археології інтердисциплінарних методів є стаття Марціна Піотровського “Духовна культура ранніх слов'ян. Роздуми з приводу археологічних знахідок на Люблінщині”. Дослідник зазначає, що цю статтю потрібно сприймати “...радіше як набір вступних рефлексій...пропозицію до дискусії...” [с. 14]. М. Піотровський досить детально проаналізував найбільш цікаві артефакти (рештки жертвоприношень, “глиняні хлібці” та ін.), виявлені на терені цього регіону і, що найважливіше, подав їх інтерпретації з позиції писемних та етнологічних джерел. Як наслідок, автор пропонує декілька оригінальних думок зі співвідношення матеріальної (приміром, деяких аспектів житлобудування) та духовної культури слов'ян. Дослідник цілком справедливо відзначає сакральне значення житла. Як один з аргументів наведено залишки жертвоприношень (остеологічні рештки, руда та кераміка) при закладенні дому на поселенні Колонія Гусинне [с. 10–25]. На основі цих знахідок дослідником подано власні інтерпретації щодо сприйняття слов'янами простору, тваринного світу та деяких видів виробництва. Особливої уваги заслуговує бачення автором функціонального призначення т. зв. “глиняних хлібців”. Так, М. Піотровський вважає, що ці артефакти могли поєднувати в собі ужиткові (*profanum*) та магічні (*sacrum*) функції: як зберігання тепла та опалення, так культ вогню, зокрема його лікувальні властивості [с. 18]. На наш погляд, ця стаття є добрим прикладом досліджень на соціоархеологічному рівні. Безумовно, проблематика, якої торкається автор, дуже широка й може доповнюватися інтерпретаціями іншого роду артефактів. До прикладу, в контексті наведених матеріалів цікавим був б аналіз опалювальних споруд Люблінщини як сакральних символів, подібно до напрацьовань деяких українських дослідників [Мисько, 2000, с. 244–247].

Наступними у рецензованій праці є статті, у яких наведена інтерпретація племінних та феодальних городищ на терені Люблінщини. Відкриває цей тематичний блок текст Томаша

Дзенковського під назвою “Племінні городища Східної Люблінщини. Місця влади, оборони і культу? Вибрані приклади”. Ця стаття фактично є підсумком археологічних досліджень на 4 городищах регіону (Клярів, Кульчин-Колонія, Тарнов, Бусувно), до якого автор додає власні інтерпретації їх функціонального призначення. Зауважимо однак, що деякі думки автора з цього приводу вельми нечіткі: “...однією з них (інтерпретацій – В. Л.) була б рефугіальна функція об’єкту (городища в Кульчин-Колонії – В. Л.), яка полягає у використанні городища до часової оборони людей і майна в ситуації воєнної загрози. Не можна, однак, відкинути інших функцій, у тому числі місця зустрічей “старшини” або навіть культового простору?” [s. 32]. Такі висновки робляться лише на підставі відсутності внутрішньої забудови; дослідник не вказує ні площі городища, ні конструктивних особливостей валів, за винятком наступного речення: “...тодішні жителі вирішили однак виділити додатковий невеликий простір і оточити його одинарним глиняно-дерев’яно-земляним валом...”. Зрозуміло, що такий виклад не достатньо аргументований. Досить цікавим є городище IX ст. у Тарнові, про яке Т. Дзенковський пише наступне: “...невелика оборонна ефективність валів...та брак постійної забудови...не дозволяє надмірно акцентувати увагу на оборонних функціях об’єкту та виключає постійне проживання у ньому...” [s. 32]. У статті також згадується про “відкриття таємничого кам’яного бруку (?) у південній частині городища, який до цих пір не дочекався інтерпретацій...” [s. 32]. Внаслідок чого дослідник робить висновок, що “...у зв’язку з невиясненими обставинами і численними питаннями, на які не можемо дати відповіді, городище в Тарнові довго ще буде непокоїти археологів” [s. 33]. На наш погляд, цей об’єкт за низкою ознак (низькі вали без внутрішніх оборонних споруд, відсутність забудови, наявність кам’яної площадки) цілком підходить під визначення, як “городища-культового центру”. Аналогічні об’єкти досліджували І. Русанова, Б. Тимошук на городищах Богіт та Звенигород [Русанова, Тимошук, 2007, с. 65–98], М. Филипчук на укріпленому поселенні у с. Підгородище [Филипчук, 2007, с. 113–136]. Читаючи ці публікації, бачимо, що “таємничий кам’яний брук” з великою долею ймовірності можна інтерпретувати як елемент капища. Таким чином стаття Т. Дзенковського ставить більше запитань, аніж дає відповідей і є добрим поштовхом до дискусій щодо функціонального призначення слов’янських городищ.

Марек Фльорек у статті “Проблематика “Червенських городів” торкається теми, котра попри поважну історіографічну базу, залишається своєрідною “terra incognita” для науковців. На початку тексту автор слушно вказує на те, що фрагментарні писемні джерела стали “...підставою для творення багатоярусних, не перевірених на джерельній базі конструкцій і історіографічних “істот”, що з часом, почали трактуватися як історичні реальності...” [s. 35–36]. У цьому твердженні ми одностайні з М. Фльореком, згадаймо при нагоді тезу Г. Марущака про те, що ігнорування істориками археологічних матеріалів призвело до перетворення “Червенських міст” на певний “літературний, віртуальний регіон” [Maruszczak, 2004, s. 22]. Автор вказує, що “...не ставлячи собі за мету остаточно вирішити проблему “Червенських городів”, спробуємо, однак, упорядкувати деякі, зв’язані з ними проблеми...” [s. 37]. У статті дослідник акцентував увагу на двох ключових моментах: 1) аналіз чотирьох варіантів локалізації цих літописних міст; 2) розгляд городища в Чермні, його планувальної структури та дендрохронологічного датування. Підсумовуючи, М. Фльорек схиляється на користь ототожнення літописного Червена з городищем у Чермні (т. зв. північна локалізація “Червенських міст”). Науковець також припускає можливість пізнішої редакції літопису, яка могла скоригувати на письмі історичну реальність X–XI ст. Однак у статті присутні деякі висновки, які нам видаються дискусійними. Наприклад, автор зауважує, що “...не можна назвати жодної групи городищ, які б з огляду на локалізацію та хронологію співпадали б з літописними “Червенськими городами” зі згадок 1018 і 1031 р.” [s. 43]. Але ж на початку XI–XII ст. у межиріччі Вепра і Бугу з’являється ціла низка добре датованих городищ бургівського типу – Чермно (літописний Червен), Сонсядка (літописний Сутейськ), Щебрешин, Грабовець та ін., які літописець, ймовірно, й окреслив терміном “Червенські міста”. Заперечуючи наявність такої територіальної одиниці в XI ст., автор все ж припускає існування Червена вже у X ст. Як наслідок, маємо парадоксальну ситуацію: хронологічно пізніші

“Червенські міста” є помилкою літописця, а Червен зі згадки 981 р. реально існував. Такі висновки М. Фльорек робить головно на підставі наступного припущення: “...дуже ймовірно, що первісне лендзянське (? – В. Л.) городище, якого стосується згадка з 981 р., внаслідок постійних битв було знищене до такого ступеня, що приступаючи після 1031 р. до будови князівського городища...було ліквідовано (розібрано) його залишки, що спричинило труднощі для археологів...” [s. 42]. Безумовно, така думка має право на життя, однак сильно хибує на брак доказів, зокрема археологічних. Так, планувальна структура городища в Чермні, археологічний матеріал та дендрохронологічні дати свідчать про його спорудження в першій третині XI ст. До недоліків статті можна віднести також використання праць лише польських авторів, інші знані дослідники цієї проблеми [Королюк, 1964; Ісаєвич, 1971, с. 71–83; 1972, с. 107–124, 2003, с. 76–90] з незрозумілих причин ігноруються. Ймовірно, це слід пов’язувати з акцентацією автора на археологічних джерелах, однак хіба тут ми не повторяємо помилку багатьох істориків, які часто не звертають увагу на матеріальні рештки минулого. З огляду на сказане вище, стаття М. Фльорека являє собою добрий підсумок археологічних досліджень городища в Чермному, однак, проблема “Червенських міст” все ж залишається нез’ясованою.

Підсумком археологічних досліджень Холма та його околиць (Столл’є, Підгір’я) є стаття Станіслава Голуба “Зміни у матеріальній культурі Холмської землі у XII–XIII століттях за доби Романовичів” [s. 47–52]. У статті автор висуває тезу, що в XII ст., а ще більше у XIII ст. у матеріальній культурі регіону простежуються виразні якісні зміни. Насамперед такі вдосконалення мали місце у керамічному та ювелірному ремеслах, про що свідчать численні археологічні знахідки. С. Голуб пов’язує ці тенденції з переходом Холмської землі у 1221 р. під владу Данила Романовича. Саме мирна політика Романовича та сильний столий осередок в Холмі забезпечили процвітання цього регіону.

У статті Т. Дзенковського “Загадки польсько-руського пограниччя. Комплекс веж у Столл’є” [s. 53–57] подано основні результати інтегрованих (археологічних, історичних, ґрунтознавчих та ін.) досліджень 2003–2005 рр. на одному з найбільш цікавих об’єктів Холмської землі – городищі та вежі у Столл’є. На основі цих досліджень виокремлено 3 фази у функціонуванні комплексу: 1) будівництва і використання (кінець XII – 30-ті рр. XII ст.), 2) перебудови і повторного використання (після 1284 р.), 3) знищення і тривалої руйнації (XIII/XIV ст. або перша половина XIV ст.). Головним елементом цього комплексу була вежа, доміантною функцією якої у I фазі була сакральна. Наприкінці XIII ст. об’єкт змінює своє призначення на військове: насипано вал з внутрішніми дерев’яними конструкціями, конструктивні зміни в той час спостерігаються і всередині вежі. На думку автора, занепад князівського роду Романовичів та військові чвари на цьому терені стали причиною для припинення функціонування комплексу у Столл’є.

Надзвичайно цікавою з точки зору формування та генези поселенських структур регіону є стаття “Основні етапи змін системи заселення центральної частини межиріччя Вісли та Західного Бугу в середньовіччі (VII–сер. XIII ст.) у світлі археологічних та писемних джерел”, автором якої є Анджей Розвалка. Науковець виокремлює два етапи в системі заселення цього терену: 1) переддержавий або племінний; 2) ранньодержавний (п’ястівський). На думку дослідника, межа між цими етапами припадає на X ст., після чого лише половина “старших” поселень продовжує функціонувати в XI–XIII ст. На загал, така ситуація отримує своє підтвердження і на інших територіях, зокрема Прикарпатті [Михайлина, 2000, с. 121–131; Ляска, 2008, с. 84–87; Филипчук, 2008, с. 95] та Чернігово-Сіверщині [Бондар, 2008, с. 104–105]. Заслуговує на увагу припущення А. Розвалки, що в XII–XIII ст. поселення творилися завдяки сітці парафіяльних осередків та округів [s. 65]. Більше того, дослідник спробував визначити польсько-руський кордон в XII–XIII ст. До прикладу, автор вважає, що городища в Сонсядці та Тарнаві були найбільш західними осередками влади Романовичів [s. 66]. Однак певні висновки А. Розвалки викликають в нас серйозні сумніви. Насамперед це стосується вже аксіоматичного в польській літературі розселення лендзян [Parczewski, 1991; 2003, s. 151–165]. Йдеться передусім про територію між Сяном, Вепром та верхів’ями Дністра. Окрім того, на думку дослідника, лендзяни могли проживати в басейні Случі, Горині і Стиру. А. Розвалка

вважає, що назва останньої з рік однозначно асоціюється з поняттям “Ztir” [s. 61–63], згаданим в Установчій грамоті 1086 р. Празькому єпископату (відображає ситуацію 973 р.). Однак, ще в 70-х роках ХХ ст. Я. Ісаєвич висунув аргументовану гіпотезу, що “Ztir” потрібно читати не як Стир, а ріку Стрий, праву притоку Дністра [Ісаєвич, 1972, с. 118–119]. Зрештою ця грамота відображає лише можливі межі впливу Моравської держави, але не слугує надійним знаряддям в аналізі тогочасної етнокультурної ситуації в регіоні. Не будемо вдаватися в полеміку з автором, однак зазначимо, що локалізація лендзян має інші, часом відмінні інтерпретації в науковій літературі [детальніше див.: Войтович, 2004, с. 116–117; Конча, 2007, с. 4–7 та ін.]. Цікавим, однак дискусійним, виглядає припущення А. Розвалки відносно того, що в межиріччі Вепра і Бугу “...виразна наявність руської матеріальної культури, головним чином кераміки і прикрас, починає з’являтися лише від другої половини ХІ ст.” [s. 64]. Ця гіпотеза, безумовно, йде в руслі, пропонованої автором, локалізації тут лендзян як прапольського населення. Ми не заперечуємо той факт, що руські впливи з’являються в регіоні саме в той час (внаслідок приєднання цієї території Ярославом Мудрим), однак буде занадто безапеляційним твердити, що носії нової влади не були етнічно споріднені з населенням, яке жило тут раніше. Тим більше, що якихось вагомих доказів на користь проживання тут лендзян, окрім фрагментарних писемних джерел, автор не висуває. Отож, стаття А. Розвалки на загал добре ілюструє зміни в середньовічній системі заселення регіону, однак деякі висновки автора вимагають подальшої дискусії.

Наступний тематичний блок статей складають тексти, присвячені релігієзнавству та етнології. У статті Анджея Гіля “З традиції Східної Церкви між Вепром і Бугом” [s. 69–76] бачимо історію діяльності тут православної (а з 1569 р. і греко-католицької) конфесії впродовж Х–ХХ ст. Зауважимо, що автор категорично заперечує можливість прийняття християнства місцевим населенням внаслідок моравських впливів [s. 70], хоча ця гіпотеза відносно суміжних територій набуває щораз популярності [Берест, 2007, с. 185–193]. Автор тексту “Історія церкви в Ленчні і церков у її околицях” [s. 77–88] Павел Сиговський на основі архівних матеріалів простежив життя місцевої православної громади аж до середини минулого століття. Без сумніву, оригінальною є стаття Гжегожа Мілішкевича “Фаза емальованих чавунних горщиків. Заваги стосовно зникнення традиційної народної матеріальної культури в басейні Вепра і Бугу у ХІХ–ХХ століттях” [s. 89–104]. Оскільки ми не є спеціалістами в цій галузі, приймемо висновки Г. Мілішкевича без застережень.

На загал, збірник “Słowianie Wschodni...” слугує добрим прикладом співпраці фахівців з різних галузей історичної науки і є одним з важливих кроків у справі вивчення матеріальної та духовної культури межиріччя Вепру і Бугу. На завершення хочеться висловити подяку авторам за високий рівень статей та оригінальність висловлених концепцій. Маємо сподівання, що ця праця викличе значну зацікавленість в польській та українській спільнотах.

ЛІТЕРАТУРА

Берест Р.

- 2007 До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття (Постановка проблеми) // АДЛУ. – Вип. 10. – С. 185–193.

Бондар О.

- 2008 Про один тип укріплених поселень навколо Чернігова в ІХ–ХІ ст. (до постановки питання) // Чернігівські старожитності. – Чернігів. – Вип. 1. – С. 103–105.

Войтович Л.

- 2004 Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ. – Вип. 4. – С. 105–132.

Ісаєвич Я.

- 1971 Територія та населення “Червенських градів” (Х–ХІІІ ст.) // Український історико-географічний збірник. – Київ. – Вип. 1. – С. 71–83.
- 1972 “Грады Червенские” и Перемишльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.) // Исследования по истории

- славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. – Москва. – С. 107–124.
- 2003 До історії взаємин Київської та Гнезненської держав: Червенські гради // Україна – Польща: Історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка. – Львів. – Ч. 1. – С. 76–90.
- Конча С.*
- 2007 LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Київ. – С. 4–7.
- Королюк В.*
- 1964 Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – Москва. – 384 с.
- Ляска В.*
- 2008 Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. // АДЛУ – Вип. 13. – С. 75–94.
- Мисько Ю.*
- 2000 Східнослов'янська піч як сакральний символ (за археологічними матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці. – С. 244–247.
- Михайлина Л.*
- 2000 Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури // Археологічні студії. – Київ–Чернівці. – Вип. 1. – С. 121–131.
- Русанова И. П., Тимощук Б. А.*
- 2007 Языческие святилища древних славян. – Москва. – 304 с.
- Филипчук М.*
- 2007 Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 2. – С. 113–136.
- 2008 Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 3. – С. 68–135.
- Maruszczak H.*
- 2004 Podziały geograficzne Europy i problemy pogranicza Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej / red. H. Maruszczak, Z. Michalczyk. – Lublin. – S. 9–30.
- Parczewski M.*
- 1991 Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. – Kraków. – 91 s.
- 2003 Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // Civitas Schinesghe cum pertinentiis / red. W. Chudziak. – Toruń. – S. 151–165.
- Pogranicze polsko-ruskie...*
- 2009 Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. – Lublin. – 167 s.
- Początki sąsiedztwa...*
- 1996 Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie / red. M. Parczewski, S. Czopek. – Rzeszów. – 337 s.

Віталій ЛЯСКА